***Бурлай Т.В.,*** *канд. екон. наук*
*Фонд підтримки прогресивних реформ*

# КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ПЕРСПЕКТИВ КОНВЕРГЕНЦІЇ ПЕРЕХІДНИХ ЕКОНОМІК

*Стаття присвячена вивченню проблеми оцінювання результативності процесів економічної конвергенції в країнах постсоціалістичного простору. Особлива увага приділена огляду існуючих критеріїв такої оцінки, що на практиці застосовуються науковцями та фахівцями міжнародних інституцій. З урахуванням специфіки вітчизняної інституціональної організації та поточної макроекономічної кон'юнктури сформовано структурний перелік критеріїв оцінки трансформаційних змін соціально-економічної системи України.*

У сьогоднішньому світі, що розвивається під впливом викликів глобалізації, кожна країна зацікавлена у коректній оцінці відповідності власної соціально-економічної системи загальновизнаним стандартам, які характеризують ступінь її розвитку. Для країн перехідного типу, розвиток яких нині визначається триваючими процесами системної трансформації та поетапного наближення до макроекономічних стандартів розвинутих країн (економічної конвергенції), така оцінка здається ще більш актуальною, – насамперед, з точки зору розробки коректних механізмів державного регулювання. У світовій практиці напрацьовані певні різнопланові критерії, за якими оцінюється ефективність трансформаційного та конвергенційного розвитку економік [1–5, 12, 13, 16]. Проте, зважаючи на специфічність розвитку кожної окремої країни, вони не можуть бути абсолютно універсальними, а їх перелік – вичерпним. Тому здається доцільним визначення придатності, перегляд змісту та уточнення переліку таких критеріїв для кожного конкретного випадку, зокрема для України.

Виходячи з цього, метою даного дослідження є аналітичний огляд змісту зазначених критеріїв, з'ясування специфіки використання та підготовка їх відповідного переліку для характеристики стану української економіки.

**Критерії оцінки ринкових соціально-економічних трансформацій.** Визначаючи критерії для оцінки результативності трансформаційних процесів, а також ступеню економічної конвергенції постсоціалістичних країн, слід зробити певне розмежування. А саме, окремо зазначити "аналітичні" критерії, якими оперують фахівці міжнародних організацій, науковці та окремі дослід-

***© Т.Бурлай, 2005***

ники, вивчаючи досвід економічного реформування окремого кола країн, та "робочі" критерії, яких дотримуються міжнародні інституції для оцінки ступеню готовності певних країн до входження у світові економічні структури.

Серед найбільш вживаних "аналітичних критеріїв" для перехідних економік слід відмітити такі два: перший – закладення основ ринкової інфраструктури, тобто формування багатоукладної економіки та ринкових механізмів у різних її сегментах, та другий – розбудова дієвого приватного сектора [6]. Однак ці сегменти аналізу мають дещо "розмиті межі", оскільки важко визначити практично поширеність ринкових засад функціонування секторів економіки та дієвість її наявного приватного сектора.

Більш деталізовані підходи для оцінки трансформаційних зрушень використовуються міжнародними економічними організаціями та науковими центрами. Як свідчить огляд спеціальних аналітичних видань, існує кілька видів критеріїв, що застосовуються такими міжнародними інституціями для характеристики трансформаційних та економічно-інтеграційних процесів у країнах перехідного типу. Як найбільш типові з них можна виділити: критерії загального економічного розвитку, інституціоналізації та макроекономічної конкурентоспроможності.

**Критерії загального економічного розвитку країн перехідного типу.** Досить часто в спеціальних виданнях, присвячених розвитку перехідних економік загалом, висвітлюється значний перелік статистичних показників, які відображають функціонування ключових сегментів економічного середовища. Зазвичай зазначені індикатори описують динаміку галузевого випуску, зайнятості в різних галузях економіки, рівня безробіття, величини оплати праці, обсягів зовнішньої торгівлі за товарною та географічною структурою, інфляції у сфері виробництва та сфері споживання, потоку іноземних інвестицій, величини державного боргу [7]. Загалом перелік показників такого типу доходить до кількох сотень. При аналітичному вивченні цих індикаторів в динаміці вони виступають власне як критерії загального економічного розвитку країн перехідного типу.

Аналогічні підходи у виборі критеріїв для оцінки ефективності економічної трансформації країн Центрально-Східної Європи використовуються і міжнародними інституціями. Так, у тематичному звіті Світового Банку "Від плану до ринку" досягнення постсоціалістичних країн у процесі трансформації їх соціально-економічних систем характеризуються динамікою чотирьох спеціальних індексів-критеріїв [8]. Змістовно ці критерії ілюструють хід реформ, які здійснюються в контексті інституціональної та соціальної політики держав постсоціалістичного простору. Зокрема, *індекс розвитку законодавчо-правових інституцій* демонструє ступінь поширення та якості нового законодавства і судових інституцій; *індекс розвитку банківського сектора* є

мірилом незалежності, професійної майстерності та кредитної діяльності кращих резидентів банківського сектора, а також ефективності функціонування системи банківського нагляду та платіжної системи; *індекс ролі та управлінської діяльності уряду* показує ступінь ринкової орієнтації уряду та ефективність управління суспільним сектором*; індекс соціальної політики* відтворює ступінь досягнутого прогресу в реалізації пенсійної реформи, скороченні субсидій, вирівнюванні та лімітуванні трансфертних доходів, обмеженні прав на соціальне забезпечення.

У свою чергу, Секретаріат Європейської Комісії для визначення стану перехідних економік досліджує параметри їх макроекономічного та макрофінансового розвитку до та під час трансформації суспільних інститутів [9]. Ці параметри охоплюють основні аспекти функціонування економіки і насамперед стосуються виробництва (реальний ВВП або чистий матеріальний продукт, валовий промисловий випуск), споживання і нагромадження національного багатства (реальні валові споживчі витрати, реальна величина нагромадження основного капіталу), ціноутворення (індекси споживчих цін та цін виробників), зайнятості і доходів працюючих (чисельність зайнятих, чисельність офіційно зареєстрованих безробітних, валова номінальна заробітна плата в промисловості), зовнішньої торгівлі (імпорт і експорт товарів, сальдо балансу торгівлі товарами, показник рахунку поточних операцій платіжного балансу, показники торгівлі товарами за напрямками – світ у цілому, Центрально-Східна та Східна Європа, країни пострадянського простору, розвинуті ринкові країни та країни, що розвиваються, обмінний курс), інвестування (потоки прямих іноземних інвестицій).

Фахівці Європейського банку реконструкції та розвитку, досліджуючи специфіку трансформації посткомуністичних країн, при розробці моделей їх макроекономічного розвитку значну увагу приділяють макрофінансовим чинникам. Наприклад, виділяючи серед пояснюючих змінних макроекономічних моделей найвпливовіші (хоча з технічних причин вони не завжди включаються до прогнозів макрокон'юнктури), дослідники акцентують увагу на індикаторах дефіциту бюджету, зовнішнього боргу, короткострокових потоках капіталу включаючи портфельні інвестиції, реальних внутрішніх відсоткових ставок, зовнішніх відсоткових ставок, цін зовнішньої торгівлі, кредитів комерційних банків, цін фондового ринку [10].

Економічна еволюція та інтеграційні зусилля країн-претендентів на вступ до ЄС оцінюються Європейською Комісією за досягненнями в розвитку окремих секторів економіки: реального, зовнішньоекономічного, фіскального та монетарно-фінансового [11]. Індикаторами розвитку реального сектора країн-претендентів на розширення ЄС за методикою Єврокомісії, є темпи зростання реального ВВП, реальних обсягів експорту товарів і послуг, інвестицій, рівня безробіття у визначенні МОП, споживчих цін та реального ефек-

тивного обмінного курсу індикаторами змін у зовнішньоекономічному секторі виступають показники динаміки рахунку поточних операцій платіжного балансу, прямих іноземних інвестицій, портфельних інвестицій, інших видів короткострокових і довгострокових інвестицій, загального зовнішнього боргу (оціненого як % ВВП та % експорту товарів і послуг), короткострокового загального зовнішнього боргу та валових валютних резервів (оцінених у % експорту товарів і послуг, % короткострокового зовнішнього боргу та % грошового агрегату М2). Зміни у фіскальному секторі визначаються за показниками загального державного боргу та державного бюджету. Динаміка змін у монетарно-фінансовому секторі оцінюється за індикаторами обсягу загальних банківських активів, загальних депозитів, внутрішніх кредитів приватному сектора, темпами номінального зростання їх величини, частками активів відповідно державних та іноземних банків у загальному обсязі банківських активів, частки неповернутих кредитів, величини загального банківського прибутку до оподаткування як відсоток активів банків.

Серед останніх здобутків в оцінці чинників економічного зростання є виділення факторів (включаючи інституційні та політичні) та, звідси, – критеріїв економічного зростання, які не можна не враховувати при аналізі глибини реформ економік, що трансформуються. Адже в умовах переходу до ринку важливо не тільки досягти інституційних змін, але й оцінити підґрунтя для економічного зростання в сучасних умовах і вимірах – рівень національної конкурентоспроможності.

Системна оцінка конкурентоспроможності країн щорічно проводиться провідними міжнародними інституціями, зокрема Європейською економічною комісією та Світовим економічним форумом. Структура інтегральних індексів конкурентоспроможності, які розраховуються ними, має помітні відмінності (табл. 1, 2).

*Таблиця 1*

Структура інтегрального індексу національної конкурентоспроможності

| **Локальні індекси** | **Компоненти** | **Субкомпоненти** | **Показники** |
|---|---|---|---|
| Індекс технологічної конкурентоспроможності | Наука і техніка: вхідні потоки | Витрати на проведення науково-дослідних робіт | Обсяг валових внутрішніх витрат на проведення науково-дослідних робіт, *в розрахунку на душу населення* |
| | Наука і техніка: вихідні потоки | Наукові публікації | Кількість статей, опублікованих в науково-технічних журналах, *в розрахунку на душу населення* |
| | | Діяльність з патентування | Кількість зареєстрованих патентів, *в розрахунку на душу населення* |

*Продовження табл. 1*

| Локальні індекси | Компоненти | Субкомпоненти | Показники |
|---|---|---|---|
| Індекс конкуренто-спроможності продуктивності | Людський капітал | Вища освіта | Чисельність осіб, що здобувають вищу освіту, *% загальної чисельності населення* |
| | | Середня освіта | Чисельність осіб, що здобувають середню освіту, *% загальної чисельності населення* |
| | Інформаційно-комунікаційна інфраструктура | Комп'ютери Телекомунікації | Кількість персональних комп'ютерів, *в розрахунку на душу населення*. Кількість стаціонарних і мобільних телефонів, *в розрахунку на душу населення* |
| | Поширення | Впроваджені технології | Обсяг накопичення основного капіталу, *в розрахунку на душу населення* |
| | | Невпроваджені технології | Вартість роялті та ліценцій, *в розрахунку на душу населення* |
| | Соціальний аспект | Корупція | Індекс корумпованості |
| Індекс конкуренто-спроможності затрат | – | – | Середня заробітна плата працівника в промисловості ВВП на душу населення |
| Індекс конкуренто-спроможності попиту | – | – | Обсяг і темп зростання експорту ВВП на душу населення |

*Джерело:* [12].

*Таблиця 2*

Структура інтегрального індексу глобальної конкурентоспроможності

| Локальні індекси | Субіндекси |
|---|---|
| Технологій | Інновацій<br>Трансферу технологій<br>Інформаційно-комунікаційних технологій |
| Суспільних інституцій | Контрактів і законодавства<br>Корупції |
| Макроекономічного середовища | Макроекономічної стабільності<br>Інституціонального розвитку |

*Джерело:* [13].

**Критерії інституціоналізації перехідних економік.** Більшість експертів-транзитологів дійшли висновку, що саме брак інституційних зрушень завадив багатьом країнам у більш швидкому переході до ринку. І тому логічно припустити, що інституціональні параметри соціально-економічного розвитку країн перехідного типу безпосередньо характеризують чинники

ефективності їх трансформації. Саме створення якісно нових суспільних (економічних, політичних, адміністративних) та ринкових інститутів визначає можливості цих країн у переході до більш досконалої моделі економічного розвитку та нарощенні національного економічного потенціалу.

Серед показників, що характеризують зміну параметрів інституціонального середовища постсоціалістичних країн під впливом розвитку трансформаційних процесів, найбільш поширеними є так звані індикатори стану перехідної економіки, які періодично публікуються у офіційних виданнях провідних міжнародних інституцій [14]. Серед цих індикаторів виділяють декілька композиційних показників:

– комплексний (агрегований) індикатор перехідного стану (Aggregate Transition Indicator), який розраховується за методикою ЄБРР. Цей показник відбиває ступінь ефективності структурних реформ і є інтегральною оцінкою процесів приватизації та реструктуризації промислових підприємств, ринкової лібералізації та конкуренції, реформування фінансового сектора;

– індекс лібералізації (Liberalisation Index), яким оперує у своїх дослідженнях Світовий банк, є оцінкою процесів лібералізації внутрішнього ринку та зовнішньої торгівлі, приватизації підприємств, а також реформування банківського сектора. Даний індекс розраховується як кумулятивна величина з тим, щоб відобразити тривалість лібералізації національної економіки в цих сферах;

– індекс досяжності ринків, що формуються, (Emerging Market Access Index) визначається Центром Азії та виникаючих економік і відповідно ілюструє відкритість ринкового середовища країни. В даному випадку відкритість ринку оцінюється за такими позиціями: бар'єри в торгівлі товарами (середній рівень торговельних тарифів, митні режими, вимоги ліцензування імпорту, імпортні квоти, стандартні торгівельні бар'єри, вимоги із сертифікації товарів); структура оподаткування товарів; режим прав інтелектуальної власності (система патентування, авторських прав і торгових марок, поширення піратства); бар'єри в торгівлі послугами (включаючи фінансові, телекомунікаційні та юридичні); експортні субсидії; бар'єри в інвестуванні; система державних закупівель. Оцінка кожної з позицій відкритості національного ринку надається зарубіжними експертами з урядових і бізнесових кіл;

– індекс сприйняття корупції (Corruption Perception Index) є базовим вимірником корумпованості державних структур, що застосовується в оцінках міжнародної організації "Transparency International". Цей показник визначає рівень корупції, який безпосередньо пов'язаний із рівнем економічної злочинності і є стримуючим чинником економічного розвитку тієї чи іншої країни.

**Критерії макроекономічної конкурентоспроможності.** Соціально-економічна трансформація в країнах перехідного типу має на меті не лише

поліпшення внутрішнього середовища господарювання, а також і підсилення конкурентних позицій національних виробників у глобальному економічному просторі. Тому певні критерії оцінки ефективності зміни моделі економіки цих країн стосуються рівня їх конкурентоспроможності.

Серед критеріїв, що входять до узагальнюючої оцінки розрахунку макроконкурентоспроможності найважливіші: динаміка ВВП та його агрегатів, дефлятор ВВП, реальний обмінний курс національної валюти, реальна середня заробітна плата, чисельність зайнятих, питомі витрати на оплату праці. Саме ці параметри використовуються в аналітичних матеріалах Віденського інституту міжнародних економічних досліджень, присвячених аналізу макроекономічного стану країн перехідного типу [15].

Загалом міжнародними центрами з вивчення стану економіки як об'єкту інвестування використовується від 77 до 314 критеріїв, що групуються у 7–10 головних чинників зміни конкурентоспроможності економіки. Наприклад, у щорічнику "The World Competitiveness Yearbook" [16], який видається Лозанським Інститутом IMD, узагальнюючими критеріями такої оцінки у 1998 р. були такі: агресивність чи привабливість економіки, локальність чи глобальність; прийняття індивідуального ризику (англосаксонська модель) чи соціальної злагоди (континентальна європейська модель), співвідношення між ресурсною і виробничою спрямованістю економіки.

А вхідними чинниками конкурентоспроможності на той період часу вважалися: стан внутрішньої економіки (динаміка ВВП; ВВП на душу населення, особисті кінцеві споживчі витрати, валові внутрішні заощадження і інвестиції, потоки прямих зовнішніх інвестицій – всього 28 критеріїв); інтернаціоналізація (40 критеріїв, що оцінюють участь країни у міжнародній торгівлі та інвестиційних процесах у тому числі: торговий баланс, баланс поточних операцій, рівень протекціонізму, розвиток спільних підприємств тощо); уряд (43 критеріїв, що оцінюють ефективність урядової політики та сприяння розвитку конкурентоспроможності, серед яких: надходження від непрямих податків, рівень податкових надходжень, дефіцит бюджету тощо); фінанси (20 критеріїв, що характеризують розвиненість ринків капіталу та якість фінансових послуг, у тому числі: фондові біржі, венчурний капітал, кредитний рейтинг країни, розміри банків тощо); інфраструктура (30 критеріїв, що оцінюють, наскільки адекватно задовольняються потреби бізнесових структур у природних, технологічних та інформаційних ресурсах); менеджмент (34 критерії, що оцінюють те, як компанії керують інноваційними процесами та процесами отримання прибутку); наука та технологія (20 критеріїв, що характеризують науковий та технологічний потенціал); населення (44 критерії, що дають оцінку досяжності та якісного стану людських ресурсів, включаючи такі, як зайнятість, заклади освіти, якість життя, людські цінності та пріоритети).

У щорічнику "The World Competitiveness Yearbook" за 2002 р. структура та кількість критеріїв оцінки конкурентоспроможності економік розглянутих країн, змінилися. Так, у загальній структурі такої оцінки нині виділяють наступні розрізи характеристик економічного стану: внутрішня економіка; ефективність державного управління; ефективність підприємництва; інфраструктура. У зазначеному випуску використано вже 314 критеріїв, що деталізують вказані розрізи оцінки національної конкурентоспроможності.

З огляду на специфіку розвитку трансформаційних економік, особливого значення для оцінки глибини та досягнень трансформацій набувають індикатори ефективності державного управління та загальної ефективності підприємницької діяльності в країні.

**Критерії економічної конвергенції країн перехідного типу.** Найважливішим показником економічної конвергенції є величина реального ВВП на душу населення або умовно кажучи рівень доходу в країні. Він характеризує реальну економічну конвергенцію, яка передбачає зближення макроекономічних стандартів життєвого розвитку розвинутих і менш розвинутих країн, зокрема рівня добробуту.

Досягнення цього критерію, що означає наближення принаймні до середнього рівня доходу країн ЄС, є надзвичайно важким завданням розвитку постсоціалістичних держав. Причина полягає в різношвидкісному розвитку передових і перехідних країн Європи та значній величині розриву між ними за показником реального ВВП в розрахунку на душу населення.

За даними ОЕСР навіть найбільш економічно потужним країнам Центральної Європи, які увійшли до складу Євросоюзу в травні 2004 р. (Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина), знадобиться 30–40 років для половинного скорочення різниці між ними та ЄС-15 за індикатором подушового доходу [17]. Цей прогноз зроблений на основі припущень, що реальний ВВП країн обраховується за паритетними цінами 1995 р., а в найближчій перспективі зберігається середньорічний темп економічного зростання згаданих європейських країн протягом 1995–2003 рр. (табл. 3).

Зважаючи, що реальний ВВП на душу населення для нашої країни в 2002 р. становив лише 4305 дол. США за ПКС 1995 р. (розраховано за [18]), досягнення критерію реальної економічної конвергенції Україною (орієнтуючись на рівень ЄС) видається досить проблематичним в найближчому півстолітті.

Номінальна економічна конвергенція – більш поширене явище, що обумовлюється складністю та тривалістю процесу реальної конвергенції лідерів і аутсайдерів європейського економічного розвитку. Вона передбачає відповідність 5 критеріям конвергенції, які визначені Маастрихтською Угодою,

і характеризують готовність країн, що інтегруються до Євросоюзу, увійти до Економічного та монетарного союзу ЄС (табл. 4).

*Таблиця 3*

Основні показники економічної конвергенції
окремих європейських країн та ЄС-15

| **Країна, об'єднання** | **ВВП на душу населення, за ПКС 1995 р.,** *дол. США* | | **Середньорічний темп зростання реального ВВП протягом 1995–2003 рр.,** *%* | **Співвідношення з обсягом реального ВВП на душу населення в ЄС-15,** *%* | | **Період подолання ½ величини розриву з ЄС-15 в рівні доходу,** *років* |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | **1995 р.** | **2003 р.** | | **1995 р.** | **2003 р.** | |
| Угорщина | 9022 | 12389 | 3,8 | 45 | 54 | 29 |
| Польща | 7529 | 10460 | 4,0 | 38 | 45 | 37 |
| Чехія | 12016 | 13971 | 1,8 | 60 | 61 | ... |
| Словаччина | 8109 | 10933 | 3,8 | 41 | 47 | 40 |
| ЄС-15 | 19931 | 23066 | 2,1 | 100 | 100 | – |

*Джерело*: [17, с. 82].

*Таблиця 4*

Критерії номінальної економічної конвергенції,
визначені Маастрихтською Угодою

| **Мета** | **Критерій** | **Норматив** |
|---|---|---|
| Стабільність бюджетної позиції | **1. Величина державного бюджетного дефіциту** | ≤ 3% ВВП |
| | **2. Величина загального державного боргу** | ≤ 60% ВВП |
| Цінова стабільність | **3. Темп інфляції (зміна індексу споживчих цін)** | ≤ 1,5% перевищення середнього значення трьох найкращих показників ЄС |
| Стабільність обмінного курсу національної валюти | **4. Відхилення величини валютного обмінного курсу** | ≤ відповідно більш ніж на 2% перевищення середнього значення трьох найкращих показників ЄС |
| Зближення рівнів доходності довгострокових державних паперів | **5. Коливання відсоткової ставки за довгостроковими державними паперами** | ≤ 2,25% перевищення середнього значення трьох найкращих показників ЄС |

З урахуванням вимог Пакту про стабільність і зростання та Директиви Ради ЄС 1466/97, прийнятими у 1997 р., ефективність конвергенції економік ЄС оцінюється за критеріями відповідності національних законодавчих баз вимогам Європейської системи центробанків і Європейського центрального банку (ЄСЦ/ЄЦБ), динаміки гармонізованого індексу споживчих цін, бюджетної позиції уряду (дефіциту держбюджету у % до ВВП), динаміки валютного курсу у випадку впровадження механізму обмінного курсу Європейської монетарної системи (ERM II), динаміки процентних ставок за довгостроковими державними цінними паперами (табл. 5).

*Таблиця 5*

Характеристика відповідності економік країн-нових членів ЄС
критеріям номінальної конвергенції, 2003–2004 рр.

| **Країна, об'єднання** | **Відповідність національного законодавства вимогам ЄСЦ/ЄЦБ (вересень 2004 р.)** | **Рівень інфляції*, % (серпень 2004 р.)** | **Дефіцит державного бюджету, % ВВП (2003 р.)** | **Загальний державний борг, % ВВП (2003 р.)** | **Функціонування механізму ERM II (вересень 2004 р.)** | **Відсоткова ставка за довгостроковими державними цінними паперами**, % (серпень 2004 р.)** |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **Чехія** | – | 1,8 | 12,6 | 37,8 | – | 4,7 |
| **Естонія** | – | 2,0 | -3,1 | 5,3 | + | 4,6 |
| **Кіпр** | – | 2,1 | 6,4 | 70,9 | – | 5,2 |
| **Латвія** | – | 4,9 | 1,5 | 14,4 | – | 5,0 |
| **Литва** | – | -0,2 | 1,9 | 21,4 | + | 4,7 |
| **Угорщина** | – | 6,5 | 6,2 | 59,1 | – | 8,1 |
| **Мальта** | – | 2,6 | 9,7 | 71,1 | – | 4,7 |
| **Польща** | – | 2,5 | 3,9 | 45,4 | – | 6,9 |
| **Словенія** | – | 4,1 | 2,0 | 29,4 | + | 5,2 |
| **Словаччина** | – | 8,4 | 3,7 | 42,6 | – | 5,1 |
| **ЄС-12** | + | 2,1 | 2,7 | 70,7 | + | 4,3 |
| **ЄС-25** | x | 2,1 | 2,8 | 63,3 | X | 4,6 |
| **Норматив***** | **+** | **2,4** | **3,0** | **60,0** | **+** | **6,4** |

* зміна розрахованого за період останніх 12 місяців середньоарифметичного гармонізованого індексу споживчих цін
** відсоткова ставка за 10-річними облігаціями державного боргу, середня за останні 12 місяців
*** встановлюється (розраховується) відповідно до вимог Угоди про ЄС та Пакту про стабільність і зростання

*Джерело*: [5, с. 3].

Як зазначалося, регіональна інтеграція є складним, але найкоротшим шляхом економічної конвергенції в Європі. Для оцінки розвитку нових учасників процесу європейської регіональної інтеграції існують так звані Копенгагенські критерії, запроваджені в 1993 році. Вони мають якісний характер і використовуються для оцінки процесів з розширення меж Євросоюзу та відповідних вимог до інституціонального стану країн, які намагаються стати його учасниками [19]. Згідно з Копенгагенськими критеріями, країни-претенденти при вступі до ЄС мають забезпечити:

* стабільність суспільних інститутів, гарантуючи наявність демократії, верховенство закону, дотримання прав людини та захисту меншин;

* функціонування дієвої ринкової економіки поряд із здатністю витримати тиск конкуренції та ринкових сил у межах Європейської Спільноти;

* здатність прийняти зобов'язання, які накладає членство, включаючи дотримання цілей Політичного, Економічного та Валютного Союзу.

Зупиняючись детальніше на економічній складовій Копенгагенських вимог при розширенні меж ЄС, слід вказати, що економічні критерії стосуються двох моментів. По-перше, забезпечення функціонування повноцінної моделі ринкової економіки, яке передбачає лібералізацію цін і торгівлі, а також наявність відповідної законодавчої системи і реалізацію прав власності. Макроекономічна стабільність та узгодженість економічної політики посилює переваги ринкової економіки. А добре розвинутий фінансовий сектор та відсутність значущих бар'єрів для дії ринкових механізмів, підвищують ефективність функціонування економіки.

Здатність витримати вплив конкуренції та ринкових сил у межах Євросоюзу забезпечується наявністю ринкового економічного середовища та макроекономічної стабільності. А також вимагає достатнього обсягу людського та фізичного капіталу і відповідної інфраструктури. І в остаточному підсумку залежить від того, якою мірою урядова політика та законодавча система впливають на конкурентоспроможність національної економіки, а також від ступеню торгової інтеграції країни з Євросоюзом та від макропропорції малих і великих бізнес-одиниць.

**Критерії соціально-економічної трансформації в Україні.** Зміст соціально-економічної трансформації на теренах постсоціалістичного простору був концептуально визначений провідними міжнародними інституціями (зокрема, Світовим банком та МВФ) у вигляді низки рекомендацій, що дістали назву "Вашингтонського консенсусу". Згідно з цією концепцією, політика переходу до ринкової економіки має реалізуватися із залученням механізмів торгівельної лібералізації, приватизації та стабілізації макроекономічного розвитку країни. Наріжними каменями економічної трансформації, за Вашингтонським консенсусом, виступають:

* дерегуляція (надмірний державний контроль за ходом господарських процесів породжує корупцію і робить неефективними зусилля некорумпованих економічних агентів);

* торгівельний лібералізм (торгівельні тарифи повинні мінімізуватися і не запроваджуватися на експорт продукції із значною масовою часткою доданої вартості);

* приватизація (слід сприяти приватизації, оскільки підприємства, що перебувають у приватній власності, забезпечують вищу продуктивність праці);

* права приватної власності (гарантований захист прав приватної власності є необхідною умовою акумуляції багатства в суспільстві);

* прямі іноземні капіталовкладення (залучення капіталів та передових технологій сприяє розвитку виробництва);

* обмінний курс (обмінний курс національної валюти повинен сприяти експорту і бути еластичним відносно експортних цін);

* відсоткові ставки (встановлення банківських ставок повинно здійснюватися на ринкових засадах, рівень депозитних ставок повинен стимулювати сукупні заощадження);

* податкова реформа (слід одночасно розширювати базу та знижувати ставки оподаткування);

* бюджетна дисципліна (слід неухильно знижувати дефіцит бюджету, який часто є першопричиною інфляції та відтоку капіталу);

* особлива спрямованість бюджетних витрат (слід мінімізувати субсидування підприємств і акцентувати увагу на державному фінансуванні освіти, охорони здоров'я та розвитку інфраструктури).

Найкращий варіант переходу від централізовано планової до ринкової економіки, на думку фахівців МБРР, пов'язаний із стабілізацією макроекономічної ситуації та економічною інституціоналізацією [20]. При цьому соціально-економічна трансформація може окреслюватися трьома стратегічними лініями (макроекономіка; форма власності; уряд), а кроки їх реалізації мають певну тривалість (табл. 6).

Проте вище охарактеризоване бачення змісту процесів соціально-економічної трансформації в колишніх соціалістичних країнах не враховує національної (регіональної) специфіки їх розвитку. І відомі вчені-економісти справедливо підкреслюють, що зміст трансформаційного процесу в Україні полягає не в демонтажі однієї економічної системи та заміні її абсолютно новою, а в заміні основи економіки, переструктуруванні та створенні нових форм розвитку, які відповідають сучасному характеру світового розвитку [21]. Також економічну трансформацію в даному випадку справедливо трактують як "перехід від змішаної економіки, що функціонує на директивно-плановій основі, до змішаної економіки, що функціонує на ринковій основі" [22].

*Таблиця 6*

Характеристика переходу від централізовано планової до ринкової економіки

| Стратегічна лінія | Об'єкт трансформації | Кроки трансформації | Тривалість (рік після початку реформ) |
|---|---|---|---|
| **Макроекономіка** | Ціни | Лібералізація основної маси цін<br>Лібералізація базових цін | Протягом перших 2-х років<br>Протягом 2–9,5 року |
| | Торгівля | 1. Відмова від обмежень<br>2. Встановлення розумних тарифів | Протягом 1-го року<br>Протягом 2–6-го років |
| | Базова інфраструктура | 1. Приватизація, демонополізація<br>2. Розвиток | Протягом 0,5–3-го року<br>Протягом 3–7-го року |
| | Ринок праці | 1. Відмова від державного контролю над працевлаштуванням<br>2. Лібералізація системи оплати праці | Протягом перших 2,5 років<br>Протягом 2,5–6,5 року |
| | Фінансовий ринок | 1. Переструктурування та розвиток<br>2. Лібералізація та приватизація | Протягом перших 3,5 років<br>Протягом 3,5–10,5 років |
| **Форма власності** | Малі підприємства | Розвиток та приватизація | Протягом перших 3,5 років |
| | Великі підприємства | 1. Еволюція<br>2. Переструктурування та приватизація | Протягом перших 1,5 років<br>Протягом 1,5–10,5 року |
| | Іноземні інвестиції | Перегляд державного регулювання | Протягом перших 2-х років |
| **Уряд** | Законодавство | 1. Реформа законів про форму власності, комерційну діяльність та податкову систему<br>2. Поширення реформ на інші сфери | Протягом 0,5–3,5 років<br>Протягом 3,5–8,5 року |
| | Інституційна база | Реформа законодавчих та регулюючих установ та системи фінансового управління | Протягом всього періоду трансформації |
| | Мережа соціального забезпечення | 1. Відмова від обмежень<br>2. Інституціоналізація | Протягом 1-го року<br>Протягом 1–8,5 року |

*Джерело*: [20].

Проте, визначаючи критерії трансформації в країнах перехідного типу, необхідно враховувати не лише національну (регіональну) специфіку соціально-економічних перетворень, але й загальний хід цивілізаційного розвитку також. А саме те, що у глобальному вимірі відбувається еволюція економічних систем і одне суспільство (індустріальне) замінюється іншим (постін-

дустріальним). Тому закономірно, що нині більшість країн постсоціалістичного простору обрали так звану прогресивну модель перехідного періоду як "шлях суспільно-економічного прогресу, по якому розвинуті країни рухаються в постіндустріальне суспільство" [23].

Вплив глибинних тенденції світового розвитку, зокрема формування суспільства знань, надав нового змісту процесам трансформації та поставив нові завдання для економік перехідного типу: освоєння нового постіндустріального способу виробництва, в якому знання стали домінуючим фактором розвитку. Зокрема для України це завдання полягає у формуванні основ розвитку економіки на новій інноваційно-технологічній та інституційній основі, що має інвестиційну залежність [24].

З урахуванням зазначеного вище економічна трансформація в Україні може розглядатися як комплексне поєднання двох складових – модельної (перехід від планової до ринкової системи) та еволюційної (перехід від індустріального до постіндустріальна суспільства). Модельна трансформація постсоціалістичних економік полягає насамперед у подоланні характерних негативів планової системи господарювання – абсолютного панування державної власності та товарного дефіциту [25], а також формуванні якісно нової і більш розгорнутої інституціональної структури економіки.

Еволюційна трансформація перехідних економік характеризує прихід і утвердження нового (постіндустріального) типу суспільно-економічної формації в загальному контексті цивілізаційного розвитку. Відмітною рисою еволюційної трансформації економічної системи України (а також й інших пострадянських країн) є те, що вона значною мірою ініційована і перебуває під безпосередньою дією екзогенних чинників. Зокрема, ключовою зовнішньою силою впливу на трансформацію національної економіки є діяльність міжнародних фінансових організацій і транснаціональних корпорацій [26].

Формулювання критеріїв ефективності трансформаційних змін в перехідній економіці об’єктивно вимагає врахування цільових настанов їх здійснення. На сучасному етапі становлення економічних систем основні цілі соціально-економічної трансформації можна визначити за двома напрямками. Перший з них або "внутрішній вектор" трансформації полягає у підвищенні рівня суспільного добробуту країни і передбачає досягнення таких цілей:

* подолання найгостріших проблем соціально-економічного розвитку;
* поліпшення показників макроекономічної динаміки;
* створення нової моделі соціальної взаємодії;
* вихід на траєкторію сталого (екологічно збалансованого) розвитку.

Остання із зазначених цілей особливої актуальності набуває у зв’язку із загостренням проблеми збереження глобального довкілля та захисту світового біорізноманіття, вирішення якої вимагає консолідації зусиль національних урядів. Оскільки йдеться про необхідність збереження та поліпшення загаль-

ного екологічного стану задля прогресу цивілізації, то ця проблема набула планетарного масштабу і нині довготривале економічне зростання країн повинно базуватися виключно на засадах сталого розвитку [27].

Другий напрям трансформації або її "зовнішній вектор" направлений на усталення національної позиції у міжнародному економічному співтоваристві. Основоположними цілями трансформаційних перетворень на зовнішньому векторі є інтеграція та конкурентний розвиток у світовому господарському просторі, а також адекватне реагування національної економіки на вимоги та виклики сучасності.

Саме ці два вектори трансформації відбивають об'єктивні вимоги внутрішнього та зовнішнього розвитку постсоціалістичних економік в умовах сьогодення.

Розглядаючи економіку України в даному контексті, можна виділити такі напрями її трансформаційного становлення на сучасному етапі:

– підтримання високих темпів економічного зростання в середньостроковій перспективі;

– поліпшення інституціональної організації та формування постіндустріальної структури економіки;

– набуття рис соціально орієнтованого ринкового господарства та розвиток людського капіталу;

– усунення диспропорцій в регіональному розвитку;

– раціональне бюджетування державних фінансових ресурсів;

– децентралізація фінансових потоків і формування ефективних систем місцевих фінансів;

– оптимізація рівня оподаткування;

– наближення до європейських і світових стандартів розвитку виробничого, валютного, торгівельного та інших сегментів економіки;

– активізація зовнішньоекономічних зв'язків у субрегіональному, регіональному та світовому просторі.

За умови реалізації цих напрямів трансформації Україна матиме якісно нову модель соціально-економічної розвитку, значно ефективнішу за планову та наближену до постіндустріальної.

На основі вищевикладеного пропонуємо виділити орієнтири та кількісні критерії, за якими можна оцінити результати трансформаційних змін соціально-економічної системи України (табл. 7)[1].

[1] Нижченаведена таблиця, що характеризує кількісні критерії трансформації економіки України, підготовлена спільно з канд. екон. наук І.В.Крючковою, завідуючою відділом моделювання та короткострокового прогнозування ІЕПр НАН України.

*Таблиця 7*

Критерії оцінки соціально-економічної трансформації в Україні

| Якісні критерії трансформації | Кількісні критерії трансформації | Значення критерію в розвинутих країнах |
|---|---|---|
| **Формування якісно нової інституціональної структури економіки, розвиток підприємництва** | 1. Питома вага випуску продукції малих і середніх підприємств у загальному обсязі випуску, *%* | 50 |
| | 2. Питома вага випуску продукції малих і середніх підприємств у загальному обсязі випуску інформаційно-комунікаційних товарів і послуг, *%* | 70–80 |
| | 3. Питома вага прибутків (збитків) суб'єктів господарювання недержавної форми власності у агрегованій величині прибутку (збитку) від операційної діяльності господарюючих суб'єктів, *%* | 60 |
| | 4. Питома вага новостворених підприємств у загальній їх кількості, *%* | 10–15 |
| | 5. Чисельність підприємців у відсотках до чисельності дорослого населення (від 15 років), *%* | 6 |
| | 6. Відсоток працюючих у малому та середньому бізнесі від загальної чисельності робочої сили, *%* | 45–50 |
| | 7. Співвідношення середньої заробітної плати на недержавних (приватизованих) підприємствах загалом по економіці, *разів* | 1,5–2 |
| | 8. Рівень монополізації галузевих ринків (за індексом Герфіндаля-Гіршмана) | менше 1800 |
| | 9. Індикатори розвитку ринків нематеріальних активів, що безпосередньо формують загальну ринкову інфраструктуру:<br>– фондовий ринок;<br>– ринок інтелектуальної власності (патентів);<br>– страховий ринок;<br>– біржі. | ... |
| **Набуття рис соціально орієнтованого ринкового господарства та розвиток людського капіталу** | 10. Співвідношення доходів багатих і бідних верств населення, *разів* | 3–6 |
| | 11. Відсоток незаможних громадян, *%* | 10–15 |
| | 12. Питома вага доходів від трудової діяльності у структурі доходів населення, *%* | 40–50 |
| | 13. Питома вага соціальної допомоги у структурі доходів населення, *%* | 15 |
| | 14. Питома вага витрат на харчування у структурі витрат, *%* | 20–25 |
| | 15. Частка витрат на освіту третього рівня (вищу), *% до ВВП* | 5,7 (середня по ОЕСР) |
| | 16. Питома вага чисельності осіб, що навчаються після 30-ти років у загальній чисельності осіб, що навчаються | 8,8% |

*Продовження табл. 7*

| Якісні критерії трансформації | Кількісні критерії трансформації | Значення критерію в розвинутих країнах |
|---|---|---|
| **Формування постіндустріальної структури та економіки знань** | 17. Рівень загальних витрат на фундаментальні та прикладні наукові дослідження (R&D), *% ВВП* | 2–3,8 |
| | 18. Рівень приватних витрат на R&D, *% ВВП* | 1,2–2 |
| | 19. Венчурні капітальні інвестиції, *% ВВП* | 0,21–0,90 |
| | 20. Рівень фінансування фундаментальних досліджень у загальному обсязі фінансування R&D, *%* | 6,8–8,5 |
| | 21. Кількість науковців (дослідників) на 10000 зайнятих в цілому в економіці, *осіб* | 50–100 |
| | 22. Кількість науковців (дослідників) на 10000 зайнятих у сфері підприємництва, *осіб* | 25–70 |
| | 23. Частка осіб з вищою освітою у загальній чисельності населення у віці 25–34 років, *%* | 35 |
| | 24. Частка наукових праць, випущених по результатах міжнародного співробітництва у їх загальної кількості, *%* | 15–45 |
| | 25. Кількість наукових праць, опублікованих за рік на 100 000 жителів країни | 35–93 |
| | 26. Кількість патентів, виданих на 1 млн. жителів країни | 50–70 |
| | 27. Частка технологічних розробок, виконаних компаніями спільно, у загальній їх кількості, *%* | 6–7 |
| | 28. Рівень забезпеченості мобільними телефонами (на 1000 чол.) | 500–700 |
| | 29. Рівень забезпеченості населення комп'ютерною технікою (на 100 чол.) | 40 |
| | 30. Рівень забезпеченості населення Інтернет-зв'язком (на 1000 чол.) | 160 |
| | 31. Кількість Web-сайтів (на 1000 чол.) | 20 |
| | 32. Частка ринку інформаційно-комунікативних технологій (ІСТ), *% до ВВП* | 6 |
| | 33. Рівень ІСТ-витрат на проведення R&D обробної промисловості, *% ВВП* | 1 |
| | 34. Вартість 40 годин користування мережею Internet, *дол. США,* за ПКС | 24–60 |
| | 35. Частка домогосподарств, що звернулися на урядові сайти у загальній чисельності користувачів, *%* | 40 |
| | 36. Частка ІСТ-послуг (додана вартість) у вартості приватних послуг, *%* | 7 |
| | 37. Частка ІСТ-товарів (додана вартість) у вартості вироблених товарів, *%* | 4 |
| **Забезпечення екологічно збалансованого розвитку** | 38. Частка екологічних витрат, *% ВВП* | 1,2–1,5 |

*Продовження табл. 7*

| Якісні критерії трансформації | Кількісні критерії трансформації | Значення критерію в розвинутих країнах |
|---|---|---|
| **Формування сучасного ринку праці** | 39. Рівень безробіття (визначений на основі статистичних обстежень населення), *%* | 5–6 |
| | 40. Ефективність працевлаштування через служби зайнятості (СЗ) як питома вага працевлаштованих через СЗ протягом року до середньорічної чисельності офіційно зареєстрованих безробітних, *%* | 60 |
| | 41. Кількість днів пошуку кваліфікованої робочої сили роботодавцем | 6–8 |
| | 42. Частка найбільш конкурентоспроможної робочої сили (питома вага сумісників в загальній чисельності зайнятих), *%* | 20 |
| | 43. Частка працюючих, що пройшли курси підвищення кваліфікації та навчання з професійного удосконалення, *%* | 70–80 |
| | 44. Мобільність робочої сили на національному ринку праці (тривалість неперервної роботи фахівця в одній установі (підприємстві), *роки* | 3 |
| | 45. Коефіцієнт регіональної диференціації рівня безробіття, *разів* | 1,1 |
| | 46. Тривалість випробувального строку для щойно найнятого фахівця, *місяців* | 2 |
| | 47. Співвідношення індексів заробітної плати та продуктивності праці (у реальному вимірі) | 0,8 |
| | 48. Частка додаткових пільг (премії, матеріальна допомога, індивідуальні страхові виплати тощо), *%* | 17–20 |
| | 49. Частка безробітних передпенсійного віку (50–55 років), *%* | 45 |
| **Оптимізація рівня оподаткування** | 50. Рівень загального обсягу нарахованих податків, *% ВВП* | 41 |
| | 51. Стандартна ставка ПДВ, *%* | 20 |
| | 52. Пільгова ставка ПДВ, *%* | 6,5–12 |
| | 53. Питома вага прибуткового податку та соціальних внесків у загальній вартості робочої сили, *%* | 37 |
| | 54. Стандартний рівень корпоративного податку на дохід, *%* | 30 |
| | 55. Рівень ефективного корпоративного податку, *%* | 16,5 |
| **Закріплення на траєкторії економічного зростання** | 56. Темп зростання реального ВВП, *%* | 2–4 |
| | 57. Величина реального ВВП на душу населення, *дол. США*, за ПКС | 23000 (ЄС-15, 2003 р.) |
| | 58. Рівень капіталоутворення, *%* | 22–26 |
| | 59. Інвестиції в інформаційно-комунікаційні технології | ... |

*Закінчення табл. 7*

| Якісні критерії трансформації | Кількісні критерії трансформації | Значення критерію в розвинутих країнах |
|---|---|---|
| | 60. Частка систематично працюючих за межами офісів із використання дистанційних засобів зв'язку та ПК в загальній чисельності зайнятих | ... |
| | 61. Рівень оновлення виробництва | ... |
| **Усунення диспропорцій в регіональному розвитку** | 62. Величина доходів на душу населення в регіонах країни | ... |
| | 63. Співвідношення вартості регіонального та загального "кошика споживача" | ... |
| **Раціональне бюджетування державних фінансових ресурсів** | 64. Гранично допустима величина дефіциту бюджету, *% ВВП* | 3 |
| | 65. Гранично допустима величина зовнішнього державного боргу, *% ВВП* | 60 |
| **Децентралізація фінансових потоків і формування ефективних систем місцевих фінансів** | 66. Частка витратної частини зведеного бюджету, що розподіляється через місцеві бюджети, *%* | 20 |

Наведена вище таблиця може використовуватися при розробці системи моніторингу трансформаційного та конвергенційного розвитку України, нагальність створення якої, з урахуванням активізації євроінтеграційних зусиль нашої країни, не викликає сумнівів.

**Висновки**

Для оцінки ефективності процесів трансформації та економічної конвергенції у світовій практиці використовується широкий спектр критеріїв. Для країн перехідного типу їх перелік має формуватися з урахуванням специфіки, яка притаманна розвитку цих країн в сучасних умовах. Запропонований перелік орієнтирів та кількісних критеріїв для випадку України може використовуватися при розробці системи моніторингу її трансформаційного та конвергенційного розвитку.

## *Література*

1. *From* Plan to Market: the Transition Process after 10 Years / Papers from ECE Spring Seminar, May 2000, ENECE, Economic Survey of Europe, 2000. – № 2/3, pp. 41–145.

2. *Roland G.* Ten Years after … Transition and Economics. – IMF Staff Papers, Vol. 48. – Special Issue, Washington, D.C., 2001.

3. *Transition.* The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union. – World Bank, Washington, D.C., 2002.

4. *Социально-экономическая* трансформация в странах СНГ: достижения и проблемы (материалы международной конференции). – М.: Изд-во Ин-та экономики переходного периода, 2004. – 622 с.

5. *European* Economy. Convergence Report 2004 – Technical Annex/ A Commission services working Paper SEC(2004)1268. – European Commission, Brussels, 2004.

6. *Плышевский Б.* Показатели результативности рыночных реформ // Экономист. – № 7. – 2002. – С. 3–12.

7. *Countries* in Transition – 2001. WIIW Handbook of Statistics/ The Vienna Institute for International Economic Studies. – 2001. – 497 p.

8. *From* Plan to Market. World Development Report – 1996. Executive Summary/ The World Bank. – Washington, D.C., 1996. – P. 10–14.

9. *Economic* Survey of Europe/ Secretariat of the Economic Commission for Europe. – 2001. – № 2. – 116 p.

10. *Krkoska L.* Assessing Macroeconomic Vulnerability in Central Europe// Post-Communist Economies. – Vol. 13. – №1. – March, 2001. – P. 46.

11. *European* Economy. Update of the Report on Macroeconomic and Financial Sector Stability Developments in Candidate Countries / European Commission. Directorate-General for Economic and Financial Affairs. – №11. – November, 2002. – 138 p.

12. *The* Competitiveness of Nations: Economic Growth in the ECE Region // Economic Survey of Europe. – UN/ECE, Geneva, 2004. – № 2. – Chapter 2. – P. 51–67;

13. *Global* Competitiveness Report 2004–2005. – World Economic Forum. – http://www.weforum.org/site/homepublic.nsf/...

14. *A Decade* of Trade Liberalisation in Transition Economies. Working Party of the Trade Committee / Centre for Co-operation with Non-Members Trade Directorate. – Working Paper: CCNM/TD(2000)110/FINAL. – 2001. – May, 11-th3. – P. 30.

15. *Havlik P.* et al. Transition Countries in 2001: Robust Domestic Demand, Concerns About External Fragility Reappear/ The Vienna Institute for International Economic Studies. – Vienna. – July, 2001. – № 277. – 34 p.

16. *The* World Competitiveness Yearbook/ IMD. – Lausanne, Switzerland. – 1998.

17. *OECD* Economic Outlook №75 (June 2004). Part VII. Enhancing income convergence in Central Europe after EU accession. – OECD, Paris, 2004. – P. 81–97.

18. *Key* World Energy Statistics. 2004. – International Energy Agency. – Paris, 2004. – P. 56.

19. *Towards* the Enlarged Union/ Strategy Paper and Report of the European Commission on the progress towards accession by each of the candidate countries/ COM (2002) 700 final. – Brussels, 09.10.2002. – P. 8–10.

20. Звіт про світовий розвиток: Важке завдання розвитку: Пер. з англ. – К.: Абрис, 1994. – С. 145–147.

21. *Трансформація* моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / За ред. акад. НАН України В.М.Гейця. – К.: Логос, 1999. – 500 с.

22. *Гриценко А.* Структура рыночной трансформации инверсионного типа // Экономика Украины. – 1997. – № 1. – С. 5.

23. *Чухно А.* Проблемы теории переходного периода: от командной к рыночной экономике // Экономика Украины. – 1996. – № 4. – С. 18–19.

24. Трансформаційні процеси та економічне зростання в Україні / За ред. акад. НАН України В.М.Гейця. – Х.: Вид-во "Форт", 2003. – 440 с.

25. *Мау В.* Экономико-политические итоги 2001 года и перспективы консолидации экономического роста. – Официальный сайт Института экономики переходного периода. – http://www.iet.ru/personal/mau/ved3.htm

26. *Рокоча В., Мороз Д.* До питання про вибір оптимального шляху ринкової трансформації // Економіка України. – 1998. – №9. – с. 53–58.

27. *Лукінов І.І.* До стабілізації еколого-економічного і соціального розвитку // В кн.: Проблеми сталого розвитку України. – К.: "БМТ", 2001. – С. 21–42.